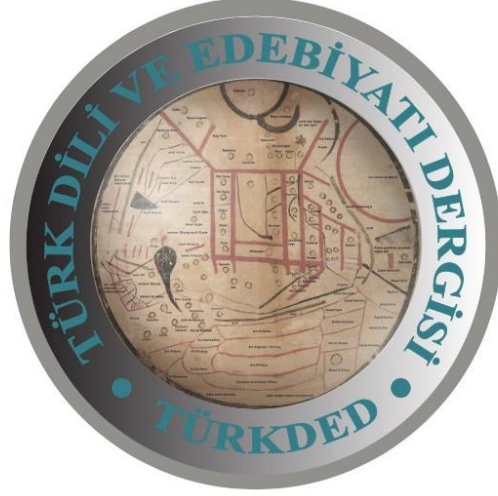

**M.F. AHUNDZADE’NİN ALFABE REFORMU: TÜRK DÜNYASINDA
DİL VE KÜLTÜR BİRLİĞİ**
**M.F. AKUNDZADE’S ALPHABET REFORM: LINGUISTIC AND
CULTURAL UNITY IN THE TURKIC WORLD**

SEADET VAHABOVA

Doç. Dr., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Nizami Gencevi onuruna Edebiyat
Enstitüsü

*Associate Professor, Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of the Azerbaijan National
Academy of Sciences.*

vahabova_s@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0007-9825-9609>

Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Dergisi-Journal of Turkish Language and Literature
TÜRKDED-10, Haziran-June 2025 Rize

Makale Türü-Article Types : Araştırma Makalesi-Research Article

Geliş Tarihi-Received Date : 12.02.2025

Kabul Tarihi-Accepted Date : 26.06.2025

Sayfa-Pages: 20-36.

Atıf/Citation: Vahabova, Seadet (2025), “M.F. Ahundzade’nin Alfabe Reformu: Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği” *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 6/1: 20-36.

**M.F. AHUNDZADE’NİN ALFABE REFORMU: TÜRK DÜNYASINDA DİL VE
KÜLTÜR BİRLİĞİ**

Seadet VAHABOVA*

Özet

Makalede M.F. Ahundzade’nin alfabe konusunu yeni bir bilimsel ve teorik konsept olarak ele alış biçimi, açıklamaları ve analizleri incelenmiştir. Bu çerçevede onun;

1.Dilbilimci ve kuramcı bir araştırmacı olarak;

2.Siyasetçi ve siyaset bilimci olarak faaliyetleri araştırma konusu yapılmıştır.

Araştırmada, M.F. Ahundzade’nin eski alfabenin yetersizliklerini ortaya koyması, yeni bir alfabe oluşturma nedenlerini açıklaması, harflerin şekilleri ve kurallarına dair önerileri, alfabenin hangi yönde geliştirilmesi gerektiği ve uygulanma yöntemleri gibi konular ele alınmıştır. Eski alfabede noktalamanın tamamen kaldırılması, dile gereksiz yük getiren unsurlar, dil kuralları ve üslup açısından önemli meseleler de tartışılmıştır.

Makalede, M.F. Ahundzade’nin alfabe reformu konusundaki amacı, yeni alfabe projesi ilgili çeşitli devletlere, resmi makamlara ve bilim insanlarına sunduğu projenin süreci detaylandırılmıştır. İlk olarak 1857’de Türkiye ve İran’ın resmi devlet kurumlarına gönderilen proje, kısa süre sonra Rusya, Almanya, Avusturya, Fransa ve İngiltere akademilerine de iletilmiştir. İlginç bir nokta ise Axundzade’nin alfabe reformunu, yani alfabe projesini ve komedilerini, doğrudan hizmet ettiği Çarlık Rusya’sına değil, 1863’te Osmanlı Sadrazamı’na sunmuş olmasıdır.

Bize göre Ahundzade’nin alfabe reformuyla ilgili temel amacı, Doğu dünyası ve İslam âleminde Türk dünyasının tarih, dil ve kültürel bağlarını güçlendirmektir. Bu perspektiften hareketle araştırmada, onun projesinin ve komedilerinin Osmanlı Sadrazamı tarafından "Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye"ye incelenmek üzere sunulması, eserlerinin Türkçeye çevrilmesine dair alınan karar, projesinin ciddi tartışmalara konu olması ve alfabe öğretiminin bilimsel ve teorik temelleri sistematik olarak ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: alfabe, Ahundzade, dil normları, reform, teorik düşünce

**M.F. AKUNDZADE’S ALPHABET REFORM: LINGUISTIC AND CULTURAL
UNITY IN THE TURKIC WORLD**

Abstract

This article examines M.F. Akundzade’s approach to the alphabet issue as a new scientific-theoretical concept, along with his explanations and analyses. In this context, his activities have been studied in two main aspects:

1.As a linguist and theoretical scholar;

2.As a politician and political analyst.

The research explores Akundzade’s critique of the old alphabet, his reasoning for creating a new one, his proposals regarding letter shapes and rules, the direction in which the alphabet should evolve, and how its implementation should be carried out. Additionally, it addresses the complete removal of diacritics in the old alphabet, elements that burden the language, linguistic norms, and significant stylistic issues.

The article also analyzes Akundzade’s objectives regarding alphabet reform and his efforts to promote his new alphabet concept. His project was initially submitted to the official state institutions of Turkey and Iran in 1857, followed by academic circles in Russia and several

* Doç. Dr., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Nizami Gencevi onuruna Edebiyat Enstitüsü.

European countries, including Germany, Austria, France, and England. An interesting fact is that Axundzade did not present his alphabet reform project or his comedies to Tsarist Russia, where he served, but instead submitted them to the Ottoman Grand Vizier in 1863.

In our view, Akundzade's primary goal with his alphabet reform was to strengthen the historical, linguistic, and cultural ties of the Turkic world within the broader context of the Eastern and Islamic world. From this perspective, the study categorizes key developments such as the Ottoman Grand Vizier's decision to have Akundzade's project and comedies reviewed by the "Cemiyeti-İlmiyye-i Osmaniyye" (Ottoman Scientific Society), the decision to translate his works into Turkish, the extensive discussions surrounding his project, and the scientific-theoretical foundations of alphabet instruction.

Key Words: alphabet, Akundzade, language norms, reform, theoretical thought

M.F AXUNDZADƏNİN ƏLİFBA İSLAHATI: TÜRK DÜNYASINDA DİL VƏ KÜLTÜR BİRLİYİ

Məqalədə M.F.Axundzadənin əlifba məsələsinin yeni elmi-nəzəri konsepsiya kimi istiqaməti, izah və təhlilləri araşdırılmışdır. Bu istiqamətdə onun,

- 1.Dilçi, nəzəriyyəçi alim kimi;
- 2.Siyasətçi, politoloq kimi fəaliyyəti araşdırma obyektinə çevrilmişdir.

Araşdırmada M.F.Axundzadənin köhnə əlifbanın yaramazlığını, yeni əlifba yaratmaq üçün səbəblərin izah edilməsi, hərflərin şəkilləri və qaydalar üzərində təklifləri, hansı istiqamətə yönəlmək, qaydaları necə icra etməyin izahı, köhnə əlifbada nöqtələrin tamamilə atılması, dilə ağırlıq gətirən məqamlar, dil normaları, üslubiyyatla bağlı əhəmiyyəti vacib olan məsələlərə toxunulur.

Məqalədə M.F.Axundzadənin əlifba islahatı ilə bağlı məqsədi, yeni əlifba konsepsiyası ilə bağlı müxtəlif dövlət, rəsmi şəxslər və elm adamlarına ünvanladığı layihənin ilk olaraq 1857-ci ildə Türkiyə və İranın rəsmi dövlət qurumlarına, az sonra isə Rusiya, Avropa dövlətlərinin - Almaniya, Avstriya, Fransa və İngiltərə akademiylarına göndərildiyi faktlar təhlil olunmuşdur. Maraqlı faktdır ki, Axundzadə əlifba islahatını, yəni əlifba layihəsini, komediyalarını bir başa qulluq etdiyi Çar Rusiyasına deyil, 1863-cü ildə Osmanlı sədr-əzəminə təqdim etmişdir. Fikrimizcə Axundzadənin əlifba layihəsinin Osmanlı sədr-əzəminə təqdim etməsində əsas məqsəd Şərq dünyası, islam aləmi düşüncəsində türk dünyasının tarix, dil, mədəni əlaqələrini möhkəmləndirmək başlıca şərt olmuşdur. Bu mövqedən tədqiqatda onun Layihə və komediyaları Sədr-əzəm tərəfindən "Cəmiyyəti-Elmiyyəyi-Osmaniyyə"yə tədqiqə verilməsi, əsərlərinin türkcəyə çevrilməsi haqqında qərar, layihəsinin ciddi müzakirəsi, əlifba təliminin elmi-nəzəri əsasları qruplaşdırılmışdır.

Açar sözlər: əlifba, Axundzadə, dil normaları, islahat, nəzəri fikir

Giriş

Müasirləri tərəfindən "Yeni əlifba ixtira etmiş"- kimi qiymətləndirilən, "Həqiqətən faydası tamamilə göz önündədir (Fuad paşa)" (Axundov 2 1988: 92), "Axundzadə yaxşı yol tapıbdir (Məcmueyi-fünun" məclisinin ziyalıları)" (Axundov 2 1988: 97), "Yeni sisteminiz sizin bu məsələni hərtərəfli bilməklə qeyri-adi zəka sahibi olduğunuzu sübut edir (Dorn)" (Axundov 2 1988: 277) mülahizə və təqdirləri ilə alqışlanan Axundzadənin 1857-ci ildən praktik fəaliyyətə başlayıb, ömrünün sonuna qədər apardığı əlifba uğrunda mübarizə dövrünün bilim insanları tərəfindən məqsədəuyğun və hər cəhətdən tərifəlayiq bir layihə hesab edilsə də zamanında müəyyən səbəblərdən baş tutmur. M.F.Axundzadənin sakit dayanıb baxa bilmədiyi, israrla üzərində işləyib müxtəlif dövlət qurumlarına məntiqlə əsaslandığı bu ideya, "bütün dünya xalqlarının elmdə, sənayedə gündən-günə tərəqqisini gördüyüm halda, hətta mədəniyyət dairəsinə

qədəm qoyub, öz heroqlif əlifbasını tərk etmək qərarına gələn yaponları gördüyüm halda, təkcə təlim və tərbiyə vasitəsi olan əlifbanın çətinliyi üzündən geridə qalan islam xalqlarının əhvalına” (Axundov 2 1988: 220), onun Şərq kultürünə biganə qalmamasının nəticəsi kimi zamanında taclandırılmasa da inkişaf və elm üçün hazırlanan ilk mükəmməl proqram olaraq tarixə imzasını atır. İxtiraçının ixtirası dövründə deyil, ədibin qeyd etdiyi kimi, gələcəkdə onun xəyalı ilə həqiqətə çevrilən bir layihə olur (Axundov 2 1988:198).

Paradoks yanaşma dövrün sivil ziyalıları və cəmiyyətin eyni zamanda hökmran qayda-qanun, onların dəsti-xəttində olar-olmazların vadar etdiyi problemlər, bu problemlərin həlli yollarının müəyyənləşdirilməsində aparılan mühakimə tərzidir. Fikrimizcə Axundzadə yeni əlifba uğrunda mübarizəni iki aspektdə aparmışdır:

1. Dilçi, nəzəriyyəçi alim kimi; Burada o, yeni əlifba ideyası, onun nəzəri əsasları, məqsədi, tətbiqi, əhəmiyyətini və s. analiz edir.

2. Siyasətçi, politoloq kimi; Bu fəaliyyətdə onun daha çox bir alim kimi nəzəri istiqamətdə hazırladığı islahatların praktik qəbul olunması, təbliğinin ön plana çəkilməsi, dəstək ola biləcək müxtəlif dövlət və onların qurumlarına siyasi baxışla yanaşması, tədbirlərini məntiqlə alaraq müraciətləri və mübarizəsi təşkil edir.

Axundzadənin yeni əlifba ideyasının nəzəri, elmi əsasları: Yeni əlifba uğrunda mübarizəyə istiqamətlənmə səkkiz yaşında məktəbə yönləndirilən, bir il mütəmadi məktəbə gedib əlifbanı oxuyaraq sadəcə Qurani-məcidin son cüzündən bəzi surələri oxumağa qadir ola biləcək köhnəçiliyin inkarından başlayır. Bu bir il ərzində “Bir hərf də tanımırdım. Birinci günlər zehnimin itiliyi sayəsində əzbərlədiyim hər bir şeyi sabahısı gün unudurdum. Nəhayətdə, oxumaqdan o qədər zəhləm getdi ki, təhsildən yaxamı qurtarmaq şərti ilə hər cür ağır iş getməyə razı idim. Məktəbdən qaçdım və bir il azad gəzdim” (Axundov 2 1988: 17). Kiçik Axundzadənin uğursuz, naqis əlifbanın zərərləri ilə hədəf olan iki il gələcəkdə islam xalqlarının elmsizliyini yox etmək üçün hazırlayacağı yeni əlifba yaratmaq ideyasının bünövrəsi olur: “Mənim oxumağı öyrənməyim yenə də üç-dörd il çəkdi. Məgər belə adamların sayı çoxdurmu ki, üç-dörd il səbr edə bilsinlər? Buna görədir ki, islam tayfaları arasında hər on min nəfərdən bir nəfər savadlı adam tapılmaz” (Axundov 2 1988: 18). Bu baxımdan islahat aparmaq zəruri idi və bu zərurətin mahiyyətini Axundzadə belə izah edirdi.

“Bu vəziyyət olduğu kimi qala bilməzdi... Heç olmazsa, islam yazısının əlifbasında 500 ildən sonra, gələcək padşahlar zamanında da olsa, bir yenilik yaratmaq lazım gəlirdi. İslahat aparmaq zəruri idi. Lakin mən əlifbanı təzələmək işində qabağa düşdüm və bütün qeyd edilən çətinlikləri aradan qaldırdım. Yeni əlifbanı oxuyarkən, görəcəyiniz kimi, onu təzələməyin səbəbi o qədər aydındır ki, izaha ehtiyac yoxdur. Ancaq bunu demək kifayətdir ki, yeni əlifba vasitəsilə bütün islam tayfaları az bir zaman içərisində öz dillərində oxumaq və yazmaq imkanına malik olacaqlar. Xüsusilə qadınlar ancaq bu yeni əlifba vasitəsilə savad öyrənməyə qadir olacaqlar” (Axundov 2 1988: 19).

Avtobioqrafik nəsr üslubunda yazılan, mütəfəkkirin özünün Mayor Mirzə Fətəli Axundzadənin əsəri adlandırıdığı, 1857-ci ildə yazılan “Ərəbcə, farsca və türkcədən ibarət olan islam dillərinin yazısı üçün yeni əlifba” yazısında o, əlifbada yenilik yaratmağın lazımlılığını bildirir, bu ideyada, yəni əlifbanı dəyişmək işində hər kəsdən qabağa düşdüyünü və bir ilk olduğunu vurğulayır. Əslində bu onun mühitinə, ətələtə, despotizmə qarşı apardığı qorxulu mübarizələrdən biri idi. Əgər “böyük mütəfəkkir-ədibin yaratdığı “Kəmalüddövlə məktubları” Azərbaycan ictimai fikir tarixində ilk fəlsəfi traktat kimi mühüm yer” tutaraq “Azərbaycan ədəbiyyatında hər tezisindən “qan qoxusu” gələn çox cəsarətli bir əsər” (Həbibbəyli 2018: 141) timsalında rol alırdısa, onun əlifba islahatı cəmiyyətin müasir inkişafının təmin edilməsi yönündə

atdığı ən cəsarətli mövqe idi. M.F. Axundzadənin yeni elmi -nəzəri konsepsiyasının, görüşlər sisteminin istiqaməti, izah və təhlillərini bu şəkildə qruplaşdırmaq olar:

a) Köhnə əlifbanın yaramazlığını, yeni əlifba yaratmaq üçün səbəblərin izah edilməsi: “Biz kəlmələri hərflərin vasitəsilə deyil, bəlkə də vərdişə görə və kəlimələrin görünüşü əsasında Çin xalqı və qədim misirlilər kimi oxumağa qadir oluruq. Nə qədər qiymətli vaxtımız bu vərdiş üçün zay olur” (Axundov 2 1988: 19). Axundzadə bu səbəbdən islam tayfalarında on min nəfərdən bir nəfər savadlı adam tapılmamasını, xüsusən qadınların tamamilə savaddan məhrum olduqlarını göstərməklə onların maariflənməsinə daha çox önəm verir: “Xüsusilə qadınlar ancaq bu yeni əlifba vasitəsilə savad öyrənməyə qadir olacaqlar” (Axundov 2 1988: 19).

b) Hərflərin şəkilləri və qaydalar üzərində təkliflər, hansı istiqamətə yönəlmək, qaydaları necə icra etməyin izahı:

1) Köhnə əlifba əsasında, nöqtələrin tamamilə atılması; “Nöqtələri tamamilə atdım və hər bir səs üçün xüsusi bir əlamət tapdım ki, onun vasitəsilə başqasından fərqlənəcəkdir” (Axundov 2 1988: 21).

2) Tələffüzdə deyilən, ancaq əlifbamızda tamamilə olmayan samit və saitlər üçün işarələr düzəldilməsi, hərflərin çoxunun şəklinin eyni olaraq çətinlik yaratmasının aradan qaldırılması; “Hərflərin sayının erablar hesabına bir qədər artırılması mümkün hesab edilməlidir” (Axundov 2 1988: 21).

3) Bir-birindən sadəcə olaraq nöqtələrlə fərqlənən hərflər üçün yeni şəkillərin ixtirasının, saitlərin samitlərin yanında yazılmasının vacibliyi göstərilir: “Əlifbada heç bir kəlmədə erabın ehtimal ilə təyininə qətiyyət yol verilməmişdir. Onların hamısı gərək əlaqədar samit hərflərin yanında yazılsın” (Axundov 2 1988: 21).

c) Terminologiya, lüğətçilik üçün vacib olan yeni dil termini izah edilərək yeni əlifba üzərində tətbiqi nəzərdə tutulur: “İngiltərə ölkəsində məşhur bir sənət vardır ki, ona stenoqrafiya deyilir. Bu isə sürətlə yazmaq sənətidir. Bu sənətin şərtlərindən biri də odur ki, kəlmələrin hərfləri belə şəkllə malik olmalıdırlar ki, onları yazarkən qələm, kağızın üzərindən götürülmür və bir dəfə dolanmaqla onların hamısını yazıb qurtarır” (Axundov 2 1988: 21). Köhnə islam yazısında nöqtələrin qoyulması üçün qələm kağız üzərindən götürülür, nəticədə yazı işinin gecikməsi baş verir. Yeni əlifbada bu qaydaya uyğun olaraq bütün hərflərin şəkillərinin qələm bir dəfə hərəkət etməklə yazılıb qurtaracağının mümkünlüyü izah edilir.

d) Xarici dillərə məxsus onomastik vahidlərin, elmi terminlərin köhnə əlifbada aydın ifadəliliyi və mənə çalarlarının olmaması, yeni əlifba ilə bu şərtlərin aydınlığının təmin edilməsi və nəticəsi göstərilir: “Xarici dillərdən islam xalqları dillərinə tərcümə edilmiş bəzi kitablarda yerlərin, ölkələrin adları, tibbi istilahlər və sairə bu kimi sözlər keçmiş yazımızla aydın ifadə olunmur. Həm də lüğət kitabımızda kəlmələrin oxunmasının üsulu köhnə əlifbamızla aydınlaşdırıla bilmir və buna görə də həmin kitablar bu yeni əlifba ilə çap edilə bilər” (Axundov 2 1988: 20).

e) Yeni əlifba səmərəsi ilə düzgün orfoqrafiya və orfoepiya qaydaları izah edilir: “Sait hərflərdən, yəni hərəkətlərdən a, u, i hərflərindən başqa heç birisinin şəkli əlifbamızda yoxdur. Lakin dilimizdə onun dörd qismi mövcuddur. Məsələn, “şuriş” (qiyam) kəlməsindəki bir (u), türk dilində..., yəni oldu, ..., yəni öldü, ..., yəni üzüm. Beləliklə, burada üç cür (u) vardır ki, hər üçü “şuriş” kəlməsində olan (u)-dan başqadır və bunların hər birisi oxunan zaman biri digərindən fərqləndirilməlidir” (Axundov 2 1988: 18-19).

f) Dil normaları, üslubiyyatla bağlı əhəmiyyəti vacib olan məsələlərə toxunulur:

1) Fonetik norma – yazının danışq dilindən həddindən artıq fərqlənməməsi, bir neçə mətləbin bir cümlə daxilində qarışıq yazılmaması.

2) Leksik norma:

a) İnsanların ləqəblərinin bir-iki kəlimədən artıq yazılmaması;

b) Hər hansı məna və mətləbin sinonim sözlər və müxtəlif ibarələrlə təkrar edilməməsi;

d) Nəsr yazılarında qafiyəyə əhəmiyyət verilməməsi; Səbəb olaraq qafiyəli nəsr dilində qafiyə xatirinə artıq sözlər işlədilməsi, lazım olmayan mənalara ortaya çıxması göstərilir: “Fəsahtli kəlam ondan ibarətdir ki, müxtəsər və aydın olsun” (Axundov 2 1988: 22). Bu bənd dildə sözün obyektiv, yəni kiminsə iradəsi ilə pozulması, əsassız dəyişdirilməsi düzgün olmayan semantika (mənası, məzmunu) nitq prosesində nəzərə alınması şərti ilə uyğunlaşır.

e) Qəliz kəlmələr işlədilməməli;

f) Qeyri- uyğun təşbihlər və mübaligələr tamamilə dildən uzaqlaşdırılmalıdır, kimi səmərəli tədbir və tələblər elmi əsaslarla konkret bəndlərlə müəyyənləşir. (Axundov 2 1988: 21-22)

Ümumiyyətlə Axundzadənin əlifba ilə bağlı zəngin irsini araşdırarkən yeni əlifba təliminin elmi- nəzəri əsaslarının iki mərhələdə qruplaşdığı qənaətdəyik:

1.Vəziyyətə uyğun idarə – Yeni əlifba, sağdan sola yazmağa hazırlıq dövrü: Ərəb əlifbası üzərində islahatlar; (Ərəb əlifbasını dəyişdirmək, ona sait hərflər əlavə etmək, nöqtələri atmaq yolu ilə yeni bir əlifba).

2.Əsas fikir – Konkret nəzəri ideya: Ərəb əlifbasının ləğv edilməsi, tamlıqda dəyişməsi. (Hərflərin latın əlifbası əsasında dəyişdirilməsi, soldan sağa yazı üsulu, saitlərin əlifba sırasına daxil olması).

Axundzadənin Türk dünyasında dil və kültür birliyini yaratma mövqeyi: Böyük mütəfəkkirin yeni əlifba konsepsiyası ilə bağlı müxtəlif dövlət, rəsmi şəxslər və elm adamlarına ünvanladığı layihə ilk olaraq 1857-ci ildə Türkiyə və İranın rəsmi dövlət qurumlarına, az sonra Rusiya, Avropa dövlətlərinin -Almaniya, Avstriya, Fransa və İngiltərə akademiylarına göndərilmişdir. Maraqlı faktdır ki, Axundzadə əlifba islahatını, yəni əlifba layihəsini, komediyalarını bir başa qulluq etdiyi Çar Rusiyasına deyil, 1863-cü ildə Osmanlı sədr-əzəminə təqdim etmişdir. Fikrimizcə Axundzadənin yeni əlifba uğrunda mübarizəsində Şərq dünyası, islam aləmi düşüncəsində türk dünyasının tamlığı, tarix, dil, mədəni əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi vacib amil olmuşdur. Bu mövqedən onun Layihə və komediyaları Sədr-əzəm tərəfindən "Cəmiyyəti-Elmiyyəyi-Osmaniyyə"yə tədqiqə verilməsi, əsərlərinin türkcəyə çevrilməsi haqqında qərar, layihəsinin ciddi müzakirəsi bir daha bu fikri təsdiqləməkdədir. Yeni əlifbanın doğruracağı əks-sədanı Axundzadə öncədən yaxşı analiz edə bilir və bu haqda 1857-ci ildə Konstantinopolda Rusiya nümayəndəliyinin müdiri, Anolinari Petroviç Butenova ünvanladığı məktubda belə izah edirdi: “Mən belə qərara gəlmişəm ki, təşəbbüsüm müvəffəqiyyətsizliyə uğrarsa, bu əlifbanın birər nüsxəsini Avropa dövlətlərinin bütün akademiylarına göndərüb onlara Şərq dillərini sevən insanların hamısı üçün faydalı olan belə bir layihənin rədd edilməsi haqqında səmimi təəssüflərimi bildirirəm” (Axundov 2 1988: 66). Nəzərə alsaq ki, 15 ilə yaxındır ki, (Axundzadə 1878-ci ildə vəfat etmişdir və 1857-ci ildən ömrünün sonuna qədər yeni əlifba uğrunda mübarizə aparmışdır. 15 il qeydi müəllifin məktubu yazdığı tarixə aiddir- S.V) bu fikrin toxumunu İranda və Osmanlı torpağında” (Axundov 2 1988: 230) müsəlman xalqları üçün səpir, ilk müraciət olunan dövlət qurumları da məhz Osmanlı və İran dövləti olmalı idi. O, “ilk dəfə 1857-ci ildə İslam hərflərinin islahına dair fars dilində bir tezis vücudə gətirmişdir. Və burada ərəb hərflərinin islahı zərurətini bir çox mətin dəlillərlə sübuta çalışmışdır”(Caferoğlu 1933: 440).

“Ümumiyyətlə, M.F.Axundzadənin yeni əlifba layihəsi ilə bağlı müxtəlif rəsmi şəxslərə yazılı müraciətləri 1857-ci ildən etibarən başlanır və bundan əvvəlki tarixə dair onun arxivində və əsərlərinin çap edilmiş külliyyatlarında heç bir sənəd yoxdur” (Şamioğlu (Musayev) 2017: 12) fikrini qəbul edərək belə bir mülahizə yürütmək olar ki, yeni əlifba ilə bağlı Axundzadə ilk atdığı addımda, Türkiyə və İranın rəsmi dövlət qurumlarında göstəriləcək uğursuz münasibətə də hazır idi və bu münasibəti bildiyi halda o, öz ideyasının gerçəkləşməsi uğrunda əlindən gələni əsirgəməmişdir. Onun Anolinari Petroviç Butenova ünvanladığı məktub 1857-ci ildə yazılmış və yeni əlifba layihəsi ilə bağlı müxtəlif rəsmi şəxslərə yazılı müraciətləri 1857-ci ildən etibarən başlanırsa, mütafəkkirin 1858-ci ildə Tehran şəhərində Hüseyn Nizamüddövləyə yazılmış məktubunda artıq yeni layihədən “bir cild Osmanlı dövləti başçılarına və beş cild isə Avropanın beş mühüm dövlətinə (Fransa, Prusiya, Avstriya, İngiltərə, Rusiya nəzərdə tutulur –S.V) göndərilmişdir” (Axundov 2 1988: 68) qeydi fikrimizin doğruluğuna dəlalət edir.

Axundzadə “çox yaxşı anlayırdı ki, əlifba islahatı konservativ düşüncə tərzinə malik, hər cür yeniliyə nihilist münasibət bəsləyən qüvvələr tərəfindən etirazla qarşılanacaq.” (Şamioğlu (Musayev) 2017: 12) “Əgər biz əlifbanı və köhnə islam xəttini dəyişdirməyə iqlam etsək və avropalıların xəttinə oxşar bir əlifba qəbul etsək, əvvəlcə ruhanilər və onların ardınca bütün xalq baş qaldırıb fəryad qoparacaqlar ki: “İslam dövlətinin başçıları bizim xəttimizi dəyişirlər, dinimizə rəxne salırlar, islamiyyəti aradan qaldırırlar, bizi avropalıların rüsum və adətlərinə tabe edirlər” (Axundov 2 1988: 191). Bu xüsusda o, konkret praktik fəaliyyətə keçməzdən əvvəl əlifbanın dəyişdirilməsinin İslam dininə, Qurani-kərimə qətiyyənlə zidd olmadığını sübuta yetirmək üçün məntiqli dəlillərini irəli sürməli, cəmiyyətdə yaranacaq dinə xələl gətirmə fikirlərinə qarşı tədbirlərini almalı idi. Bu tədbir yeni əlifba islahatının ikinci mərhələsində əlifbanın “xaçpərəstlərin əlifbası kimi soldan- sağa yazılmasının lazım və vacib olduğu qərarına” gəlincə belə beyinlərin islahı yönündə, digər dini müqayisədə Pyotr islahatlarına nümunə olaraq özünü göstərir: “Köhnə əlifbamız da, dini işlər üçün təkəcə din alimləri və ruhanilərin əlində qalsın. Yeni əlifba isə ancaq Avropa elmlərini yaymaqda mülki və dövləti işlərdə tətbiq edilsin. Necə ki, Böyük Pyotr rusların köhnə əlifbasını keşişlərin ixtiyarında qoyaraq, Avropa əlifbaları əsasında yeni bir əlifba icad etdi” (Axundov 2 1988: 230). Faktlara istinadən deyə bilərik ki, Axundzadə qeyd olunan tədbiri (birbaşa soldan sağa yazmaq) təbliğ etməyi birinci mərhələdə uyğun görməmiş, bir qədər yumuşaq formada, yeni əlifba nəzəri təqdiminin hazırlıq dövrü ilk olaraq məhz ərəb əlifbası üzərində islahatlar aparmaq yönündə qurulmuşdur: “Bütün nöqtələri atdım, yazılmayan saifləri əlifbaya daxil etdim, onlar üçün münasib fiqurlar ixtira etdim, əlifbanı çatışmayan hərflərlə təkmilləşdirdim. Hər hərf üçün xüsusi, nöqtəsiz fiqur tapdım, bir sıra lazımı durğu işarələri, düzgün yazmaq qaydaları və ən asan əlifba tədrisi metodikası təsis etdim. Xaraktercə köhnədən fərqlənməyən bu əlifba ərəb, fars, tatar (Azərbaycan) dillərinin öyrənilməsi məqsədinə tam xidmət edə bilər” (Axundov 2 1988: 80).

M.F.Axundzadə araşdırmalarında, dövrün ziyalılarına, müxtəlif dövlət və onların qurumlarına yazdığı məktublarında yeni əlifbanın nəzəri konsepsiyasını elmi fikirlərlə əsaslandırır, alim tədqiqatçı, dilçi kimi mükəmməl elmi fikirləri mövcud dil nəzəriyyəsi, dil tarixi yönündə misallarla təhlil edir. Onun 1858-ci ildə “İslam yazısı haqqında , etimada layiq fəzilət sahiblərinin yazmış olduqları bir çox kitablar əsasında mayor Mirzə Fətəli Axundzadənin apardığı araşdırmaların nəticələri” adlı tədqiqatında müəllif ərəblər arasında yazının meydana gəlməsinin başlangıç dövrünü araşdıraraq təqdim etdiyi elmi qənaətlər, kufi xətti, siryani xətti , yeni nəsx xətti (kufi xətti, nəsx xətti –ərəb xətt növüdür) arasında oxşarlıq və s. kimi mülahizələr səbəbindən doğan elmi mühakiməsi maraqlı doğurur: “...Kufi xətti hələ islamiyyətdən əvvəl ərəblər arasında, xüsusilə Qüreyş qəbiləsində məşhur olaraq işlənirdi.Və Allah kəlamı olan Quran da

nazil olduqca hamam xətt ilə qeydə alınır idi” (Axundov 2 1988: 56). M.F.Axundzadə ilk yeni əlifba nəzəriyyəsinin uşuru, qavranması, qəbullanması yönündə əlindən gələni əsirgəmir, faktik dil tarixinə müraciət edərək araşdırmalar aparır, əsaslı dəlillərlə məşhur alimlərin fikirlərinə istinad edir: “İbn Xəldun ləqəbi ilə şöhrət tapmış cənab Əbdürrəhman, yazının Ərəbistanda necə meydana gəlməsini aydın şəkildə izah edərək yazır: “Himyə qəbiləsində “məsnəd” adlanan və hərfləri bitişməz olan bir yazı olmuşdur ki, himyərilər özlərinin icazəsi olmadan başqalarının bu yazını öyrənməsinə mane olurdular” Bu sözlərdən məlum olur ki, ərəbcə yazı əvvəllər Himyə qəbiləsində meydana gəlib, onlardan Hiyrəyə və Hiyrədən və Tayif və Qureys qəbilələrinə keçmişdir”(Axundov 2 1988: 53). Nəticədə o, məntiqi elmi faktlara əsaslanır, yeni əlifba təbliğində sosial vəziyyətin səciyyəsinə uyğun detallarla bütün diqqəti bu istiqamətə yönəltməyə çalışır.

“Beləliklə, kufi xətti Allah tərəfindən göndərilmiş bir xətt deyildi və Allah kəlamı olan Quranın bu xətt ilə yazılması da istər şəriət və istərsə də hüquq nöqtəyi-nəzərindən həmin xəttə elə bir şərəf qazandırmamışdır ki, onu dəyişdirilməsinə mane ola bilsin. İbn-Müqlə onu tamamilə dəyişdirib, nəsx xəttini yaratdı. Madam ki, belədir, əgər biz xalqın mənafeyini nəzərə alaraq, İbn-Müqlənin indi bütün müsəlman xalqları arasında işlənməkdə olan nəsx xəttini dəyişdirib, daha asan bir yazı üsulu yaratsaq, şəriətə və hüquq cəhətdən buna nə söz-söhbət ola bilər?” (Axundov 2 1988: 56).

1871-ci il iyunun 2-də Ruhül-qüdsə yazılmış “Ayrıca vərəqin surətində” Qədim islam xəttinin dəyişdirilməsi müqəddəs şəriət əleyhinə olmadığı, elmi inkişafa təkan verəcək amil kimi şərtlənir, təkamül prosesi kimi bəşəri mədəniyyətlə müqayisə olunur: “Qədim xətti dəyişdirmək şəriətə əsla zidd deyildir. Abbasi xəlifələri kufi xətti nəsx xətti ilə əvəz etdilər və alimlər də buna icazə verdilər. Yazını soldan –sağa yazmaq da şəriətə zidd deyildir. Ona görə ki, biz hal –hazırda həndəsi rəqəmləri, yəni sayları avropalılar kimi soldan -sağa yazırıq və müqəddəs şəriət buna əsla mane olmur” (Axundov 2 1988: 170).

İddealarn əksi: M.F.Axundzadənin dinini, islamlığı inkar etmədən böyük islam mədəniyyətini ümumibəşəri mədəniyyətlə bağlaması: M.F. Axundzadənin məktublarında islam xalqlarını sarsıdan cəhələri aradan qaldırmaq, bir bütünlük üçün elm və sənəti inkişaf etdirmək arzusunun çıxış yolu kimi atılan birinci addım köhnə islam əlifbasının dəyişdirilməsi məqsədi ətraf fikir mübadiləsində labüd sosial situasiya ilə əlaqədar dəyişir. O, yeniləşdirdiyi əlifba islahatı ilə məqamı gəldikcə din və dövlət düşməni adlandırılır (Axundov 2 1988: 213).

M.F.Axundzadənin yeni əlifba layihəsində islamı yaşadan tək cə dini ehkam, mərasim və ayinlər olmadığı qənaəti, böyük islam mədəniyyətini ümumibəşəri mədəniyyətlə bağlaması, müsəlmançılığın qorunub saxlanması danılmaz faktıdır : “Mən din və dövlət düşməni deyiləm. Mən xalqı sevən, canımı bu yolda qurban verməyə hazır olan bir insanam.Bəlkə də mənim bu əndazədə vətənpərvərliyimdən dinə qarşı düşmənçilik mənası çıxartmaq olar. Lakin bu məna mənim düşmənlərimin düşündüyü qədər dərin deyil. Siz (İranın sabiq konsulu Əli xan –S.V) bilirsiniz ki, mən müsəlmançılıqda nə qədər möhkəm və inamlıyam. Mən heçbir dini dünyada islam dinindən üstün bilmirəm” (Axundov 2 1988: 213).

M.F.Axundzadə 1872-ci ildə “İranın sabiq konsulu Əli xana Tiflisdən Tehrana yola düşdüyü zaman yazılmış məktubun surəti” ndə islam xalqlarının tərəqqisində fədakar vətənpərvər kimi xalqın milli çərçivədə məhdudlaşmasını qəbullamadığını, məqsədinin islam dinini inkar etmək olmadığını, islam dininin dünyada ən üstün din olmasını, müsəlmançılıqda nə qədər möhkəm və inamlı olmasını, dini yox saymağın bəd əməl olduğunu, inanc yeri və pənahının Allah olduğunu vurğulamaqla sovetlər dönəminin tədqiqatlarında belə ona ünvanlanan məşhur aforizmə çevrilmiş şablon “ateist” (Ağamalıoğlu 1928: 2) mifini bir daha kökündən rədd edir:

“Kaf-ha –ya-əyi-sad” surəsini Hacı Əbülfəzlin hüsurunda sizin üçün mən şərh etdim. Siz ki, mənə yaxşı dinlədiniz. Mən öz uşaqlarımı və xələflərimi də bu əqidədə tərbiyə edirəm. Onlar da mənim əqidəmdə olacaqlırlar. Məqsədim islam dinini rədd etmək deyildir. Belə bir bəd əməldən Allaha pənah aparıram” (Axundov 2 1988: 213).

Böyük mütəfəkkirin zəngin epistolyar irsinə müraciət etdikdə faktlara istinadən demək mümkündür ki, M.F.Axundzadə dinini, islamlığı inkar etmədən böyük islam mədəniyyətini ümumi bəşəri mədəniyyətlə bağlayır, örnək olaraq Avropaya istinad edir, islam xalqlarının hazırkı əlifbasını dəyişdirməkdə məqsədinin məhz bütün islam xalqlarının savad öyrənməyə, elm və sənətə yiyələnməyə imkan taparaq tərəqqi yoluna qədəm qoyub özlərini avropalılara çatdırmaqlarını arzu edir. Məntiqi dəlillər islam xalqlarının seçilmiş adamlarının (elmlə, savadlı insanlar nəzərdə tutulur-S.V) Avropa əhalisinin malik olduğu elm və sənətdən faydalalanmağın ən əlverişli yol olması yönünə istiqamətlənərsə bu elmləri Avropa dillərindən öyrənmək məcburunda qalacaqlarını, bu işin çətin olduğu qədər də faydasız olacağını bildirir: “Ona görə ki, bizim seçilmiş adamlarımız fransız və ya ingilis dilində öz fikirlərini və biliklərini öz həmvətənlərinə başa salıb, anlada bilməyəcəklər. Buna görə də islam xalqları öz seçilmiş adamlarının malik olduğu elm və sənətlərdən faydalanmaq üçün həmişə fransızlara və ingilislərə möhtac olacaqlırlar. Onlar bu millətlərin nümayəndələrini öz vətənlərinə dəvət etməyə və başladılar hər bir işə ancaq onların köməyi ilə əncam verməyə məcbur olacaqlar” (Axundov 2 1988: 216). M.F.Axundzadə bu möhtaclığı qəbul etmir, çıxış yolunu, rəğbət bəslədiyi Avropanın elm və sənətindən faydalalanmağın yollarını onların tətbiq etdiyi üsullardan bəhrələnməklə təbliğdə görürdü. Onun ərəb əlifbası ilə oxuyub yazmağın ağır bir problem olduğunu izah edərkən bəhrələnmək üçün daha çox nümunə gətirdiyi məkan Avropadır. Yeni əlifba probleminin həlli yönündə müxtəlif qarşılaşdırmanın, konkret məqsədin hər tərəfli anlanması yönündə istifadə etdiyi müqayisələrdə bu tövsiyələri müşahidə etmək mümkündür.

“Avropalıların uşaqları iki il oxuduqdan sonra onların istilahında matematika deyilən hesab elmində çətin məsələləri həll edirlər. Lakin bizim uşaqlar bu müddətdə hələ “vəlfəcri” hüccələməklə məşğul olurlar. Yazıq qadınlarımız savaddan tamamilə məhrumdur. Əgər əlifba asan olsaydı, qadınların əksəriyyəti savadlanardı və bundan sonra öz həmcinslərinə müəllimlik edərdi. Avropa məktəblərinin çoxunda qadınlar qızların təlim və tərbiyyəsilə məşğul olurlar”... “Əgər əlifbamız asan olsaydı , sait hərflər samit hərflərin sırasında yazılısaydı, Qurani-məcidə oxumaq üçün təkcə bir ay kifayət edərdi” (Axundov 2 1988: 278).

M.F.Axundzadə 1871-ci ildə “Mirzə Yəqub oğlu Mirzə Melkum xana” yazdığı məktubunda bəşəriyyəti sevən bir insan olduğunu, insanların, xüsusən də mədəniyyətin tərəqqisinə kömək edən insanların dostu və tərəfdarı olmaqla yanaşı mədəniyyətin inkişafına əngəl olanlara düşmən mövqeyini əks etdirir (Axundov 2 1988: 158). Bu fikir öz təsdiqini 1871-ci ildə onun Melkum xana yazılan digər məktubunda öz əksini tapır. Çağdaş dövərdə Rusiya dövlətinin Dağıstanı ələ keçirməsini normal olaraq zorluq siyasəti kimi dəyərləndirsək də Axundzadə bu dövlətin Şamili tutduqdan sonra orda olan bir neçə fəzilətli alimlərin səyi ilə avar, çeçen və çərkəz dilləri üçün latın əlifbasına oxşayan və soldan sağa yazılan xüsusi əlifbanın tərtib olunmasını (əslində dövlətin yeni əlifba islahatını) doğru hesab edir, Dağıstanın dağ kəndlərinin hər birində məktəblər və mədrəsələr açılaraq bu yeni əlifbanın rus əlifbası ilə bərabər müsəlman balalarına öyrədilməsini xüsusi təqdirə layiq hal kimi qiymətləndirir (Axundov 2 1988: 167). Və ya, yenə ona, Rühul-qüdsə yazdığı digər məktubda xalqlar tarixində əlifbaları dəyişdirmək nadir hadisə olmadığını, xalqın tərəqqisinə mane olduğu halda bu cəhdi dövlətin inkişafını tənzimləyən hal kimi dəyərləndirir: “Rusların köhnə əlifbasının xalqın tərəqqisinə mane olduğunu gördükdə,

Pyotr onu latın əlifbası ilə əvəz etdi və dövləti nəinki zavalı uğramadı, hətta avam camaatın, keşişlərin və ruhanilərin bu barədə müxalifətə qalxışmasına baxmayaraq, Rusiya dövləti gündən –günə tərəqqi etdi” (Axundov 2 1988: 170).

Göründüyü kimi bu tip islahatlarda M.F.Axundzadənin daha çox rəğbət bəslədiyi Avropa olsa da, əslində ideya olaraq sərhəd tanımır, öz yeni əlifbasının təqdimi üçün istər Avropanın, istərsə də rusların irəliləyiş, tərəqqi yönündə apardığı yenilikləri müsbət hal kimi örnək göstərirdi. Yavuz Akpınarın Azərbaycan ədəbiyyatında yaranan yeniləşməni rus-avropa təsirinin nəticəsi kimi “yeni Azəri ədəbiyyatı, rus məktəblərində oxuyan və ya rus dili vasitəsilə çağdaş ədəbiyyata maraq göstərən Azərbaycan ziyalıları arasında inkişaf etdiyini göstərməsi bu baxımdan təsadüfi deyil” (Akpınar 1980:15). İslahat aparmaq zəruri idi və bu zərurətin mahiyyətini Axundzadə belə izah edirdi. O, elm öyrənmək üçün müsəlman xalqlarında istitaət, ittifaq və vəsilə gərəkliliyini bildirir, bunların heç birinin bu xalqlarda olmadığını təəssüflə qeyd edirdi: “Əvvəla, istitaətimiz yoxdur, səbəbini izhar etməyə cürət yoxdur. İttifaqımız da yoxdur. Qafqaz səfəhəsində sakin olan müsəlmanların yarısı şiədir, yarısı sünni. Şiələrin sünnilərdən zəhləsi gedir, sünnilərin şiələrdən. Heç biri bir –birinin sözünə baxmaz, ittifaq hardan olsun, Vəsiləmiz dəxi yoxdur. Ondan ötrü ki, türki və farsı və ərəb dillərində on beş ilin müddətində ancaq bir yarımçıq savad kəsb etməyə qadirik. Əgər müttəsil oxusaq, bu dillərdə elmi necə öyrənək” (Axundov 2 1988: 255). Axundzadə bu ciddi problemlərin nəticələrini göstərir, səbəbi isə yenə köhnə əlifbanın yaramazlığından doğan savadsızlıq və cahilliklə əlaqələndirir: “Küllü –Ərəbistan bisavaddır. Ərəblər ya dilənçilik, ya çəpovulçuluq edirlər. Külli-Anatoliya bisavaddır, külli-İran bisavaddır. Ancaq İstanbulda və Tehrandə və Təbrizdə beş-altı nəfər yazan və oxuyan tapılar. Səbəb odur ki, müsəlman dillərində oxumaq çətinidir” (Axundov 2 1988: 255). Buna görə Axundzadə az bir zaman içərisində savadlanmağın birinci vasitəsini əlifbanın asanlıqla ilə bağlayır, örnəyi yenə rəğbət bəslədiyi Avropa timsalında əyani surətdə izah edir: “Avropa camaatı elə bir vasitə tapmışdır ki, onun yardımını ilə az bir müddət ərzində savadlanmağı bacarırlar. Bəs nə üçün biz hamı vasitəni onlardan öyrənmirik? (sətir altı işarə, sağdan –sola yazmaq üstünlüyünün vurgulanması-S,V) Bir halda ki, biz onların bütün tərəqqilərini etiraf edirik və onların bütün tənzimatını mənimsəmək arzusundayıq” (Axundov 2 1988: 229).

Elmsizliyin əsas mahiyyətində “bu qədər məktəblər küncündə ömrlər sərf edib axırda yenə bisavad və elmdən bibəhrə qalmağımızı Mirzə əlifbamızın qüsurluğu görə” (Köçərli 1978: 420), tərəqqi üçün vacib olan ixtiraları belə arxa plana ataraq ondan daha vacibi, daha doğrusu bu ixtiraları ortaya çıxaracaq ən mükəmməl vasitənin köhnə əlifbanın asan, uyğun əlifba ilə əvəzlənməsi kimi birinci planla şərtləndirir: “Dəmir yolu çəkmək vacib işdir, lakin köhnə əlifbanı dəyişdirmək ondan da vacibdir. Teleqraf xətti çəkmək vacib işdir, lakin köhnə əlifbanı dəyişdirmək ondan da vacibdir. Çünki bütün işlərin bünövrəsi elmdir. Elm isə əlifbanın asanlıqla asanlıqlıqdan aslıdır” (Axundov 1955: 109). Axundzadə bu kimi istiqamətdə olan islahatları dövlət qanunları adlandırır, onları tətbiq etmək vacibdirsə, əlifbanı dəyişdirmək ondan daha vacib tərbiyə üsulu olmasını bildirir: “Mən dövlət qanunlarının tətbiq olunmasına heç də müxalif deyiləm. Ancaq əlifbanı dəyişdirməyi ondan daha vacib hesab edirəm. Ona görə ki, xalqı tərbiyə etmədən, qanunların heç bir faydası ola bilməz” (Axundov 2 1988: 167).

İstanbulda yeni əlifbanın müzakirəsi: M.F.Axundzadə bioqrafiyasında 1857-ci ildə islam əlifbasını dəyişdirmək üçün farsca kitabça yazdığını, 1863-cü ildə “Qafqaz canişini həzrət -əsrəf şahzadə qranduk Mixaildən icazə alıb, bu fikrimi bildirmək üçün İstanbula getdim...Əlifbanı dəyişdirmək haqqında yazmış olduğum kitabçanı rus səfiri mütərciminin vasitəçiliyi ilə Osmanlı dövlətinin Sədr-əzəmi Fuad paşaya təqdim etdim” (Axundov 2 1988: 269) qeydini edir.

1863-cü ildə baş tutan bu görüş üçün Axundzadə 1857-ci ildən hazırlamış, dövrünün müasiri olduğu elm xadimləri, ziyahılarla əlaqə yaratmış, müxtəlif rəsmi dövlət qurumlarına icazə üçün yazılı müraciətlər etmişdir. Onun Zaqafqaziya ölkəsi mülki idarəsinin rəisi Aleksey Fyodoroviç Kruzenşternə 1858-ci ildə ünvanlanan məktubu bu xüsusda diqqəti cəlb edir.

“Mənim əldə etdiyim məlumata görə, Sankt-Peterburqda, Berlində, Vyanada, Parisdə və Londonda Şərq dilləri məktəbləri və bir çox şərqşünaslar vardır. Bu vəziyyətdə mənim Şərq dilləri yazısını sadələşdirmək məqsədi ilə yenidən tərtib etdiyim əlifba layihəsini paytaxtlarında bu kimi məktəblər olan hökumətlərin müzakirəsinə verməyə vadar edir. Ona görə də mən söylədiyim əlifbanın İran və Türkiyə dövlətlərinə göndərdiyim əsl nüsxəsindən beş surət çıxararaq, sizin zati-alilərinizə təqdim edib, bu xüsusda knyaz Canişin həzrətlərinə məlumat verərək, həmin əlifbanı onun adından S.-Peterburqa, habelə Prusiya-Avstriya, İngiltərə və Fransa hökumətlərinə göndərmək üçün onun həşmətli həzrətlərindən razılıq istəməyinizi acizənə xahiş edirəm. Eyni zamanda, məni belə bir dəyişikliyə iqdam etməyə vadar edən səbəblər haqqında da hökumətlərə izahat verilməlidir” (Axundov 2 1988:74).

M.F.Axundzadənin qeyd etdiyi belə bir dəyişikliyə iqdam etməyə vadar edən əsas səbəblər yuxarıda təhlilə cəlb etdiyimiz dəlillərdir. Onun bu ildə, 1858-ci ildə müsyo- Timofeyevə ünvanladığı məktubda da bu mövqə əks olunur.

“Keçən dekabr ayında... Kruzenştern, Qafqaz canişini knyaz Aleksandr İvanoviç Baryatinskiyin icazəsi ilə mənim ərəb, türk və fars dillərinin yazısını sadələşdirmək üçün tərtib etdiyim əlifbanı Osmanlı dövlətinin dərbarındakı imperatorluq səlahiyyətli nazirimiz...Butenova göndərdi ki, həmin əlifbanı nəzərdən keçirmək üçün Türkiyə Divanına verilsin. İndiyə qədər bu işin vəziyyəti barədə heç bir məlumat almadığıma görə mərhəmətli cənabınızdan acizənə xahiş edirəm ki, mənim əlifbamın Türkiyə Divanına verilməsi və onun həmin ölkənin alimləri tərəfindən nəzərdən keçirilməsi, sözün qıssası, əlifbanın taleyinin nə yerdə olması barədə mənə yazıb bildirəsiniz” (Axundov 2 1988: 75).

Nəhayətdə Axundzadə hicri 1280-ci (1863) ildə “köhnə əlifba əsasında, nöqtələrin tamamilə atılması və saiflərin samit hərflər yanında yazılmasını təmin edən” (Axundov 1 1988: 274) yeni əlifba layihəsi ilə İstanbula gəlir, “bir sıra islahat tədbirlərinin həyata keçirildiyi Türkiyədə onun layihəsinin dəyərləndiriləcəyi qənaətində” (Akpinar 1994: 24) olaraq bu layihəni Osmanlı dövlət başçılarına təqdim edir. Araşdırmalara istinadən demək olar ki, eyni yanaşma tərz, Türkiyədə dil və əlifba uğrunda mübarizə Osmanlı dövlətinin son dövrlərindən etibarən üzərində çalışılan başlıca məsələlərdən biri olmuşdur (Bax: Tansel 1953). Ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi, bu əlifbanın türkcədəki bəzi səsləri əvəz edə bilməməsi ilə bağlı məqsədyönlü mübarizə 1850-ci illərdən etibarən Əhməd Cəvdət Paşa və Münif Paşanın adları ilə keçərlidir (Bax: Tekin 1997, Sadoğlu 2003). “Münif Paşa (sonra Maarif Naziri) 12 may 1862-ci ildə üzvü olduğu “Cəmiyyəti-Elmiyyəyi-Osmaniyyə”də verdiyi konfransda əlifba ilə bağlı fikirlərini bildirmiş, ərəb hərflərinin islah edilməsi, hərflərin ayrı-ayrılıqda yazılması və yazının asanlaşdırılması kimi fikirlər irəli sürmüşdür. O, avropalıların yazıda heç bir çətinlik yaşamadıqları üçün 6-7 yaşlı uşaqların yazıb-oxumağı öyrəndiklərini, kişidən qadına, qulluqçudan işçiye qədər cəmiyyətin hər təbəqəsinin özünü ifadə edə biləcək qədər gözəl yazı bildiyini bildirdi” (Ulu 2014: 278-279) ki, bu Axundzadə yanaşması ilə birəbir idi. İstanbulda yeni əlifbanın müzakirəsi 1863-cü ilin müxtəlif aylarında keçirilmişdir (Əsgərli 2017: 24-26). İlk olaraq iyul ayının 10-da, sədr-əzəmin göstərişinə əsasən Məcmueyi- fünün məclisində Xarici İşlər Nazirliyinin baş mütərcimi Münif əfəndinin sədrliyi ilə keçirilən müzakirədə iştirak edən tərkib bu şəkildə idi.

“Birinci- Sədulla əfəndi adlı 20 yaşlı gözəl bir cavan idi ki, o, sabiq Ərzurum valisi Əsəd paşanın oğludur. İkinci- Qədir bəy, üçüncü –ermənilərdən Avanes bəy, dördüncü- rumlulardan, yəni yunanlardan Aleksandr bəy, beşinci-adını bilmədiyim bir nəfər fransız da hazır idilər. Hamı müsəlman dillərini və fransızcanı bilirdi. Mən yeni əlifbanın düzgün iş və lüzumlu tətbiq olması barədə istənilən dəlilləri söylədim. Hamı mənim sözlərimi bir səsle təsdiq edib dedilər ki, biz də bir neçə il bundan əvvəl islam əlifbasının yarıtmaqlığını başa düşüb, onun hərflərini Avropa əhalisinin işlətdiyi əlifba üslubu əsasında dəyişdirib, bitişməyən hərflərdən ibarət bir əlifba düzəlttik. Lakin onu yüksək olan dövlətimizə təqdim etməyə cəsarət etmədik” (Axundov 2 1988: 94).

Bu fikirlərdən də aydın olur ki, bu sahədə ilk cəsarətli addım atan məhz M.F.Axundzadə olmuşdur. Axundzadənin qeydlərindən aydın olur ki, müzakirədə iştirak edən rumlu Aleksandr bəydən başqa digərləri onun izahını məqbul qəbul etmişdir. Aleksandr bəyin fikrinə gəlincə isə o, türk və fars dillərinin eraba, yəni saitlərə ehtiyacı olmasını təsdiqləsə də özünəməxsus sərf və nəhvi, vəznələri olan ərəb dilində saitlərin yazılmasına ehtiyac olmamasını bildirmişdir. Axundzadə onun fikirlərinin əsassızlığını məntiqi dəlillərlə praktik şəkildə çözmüşdür. O, ərəbcə bir sətir hərəkəsiz yazını Aleksandr bəyə yazıb təqdim etmiş, rumlu ziyalı isə bu yazını düzgün oxuya bilməmişdir. Axundzadə bu münasibətin müzakirədən sonra ona verdiyi daha gərgin və stresli hal haqqında yazırdı:

“Məclisdə əyləşən cənablar mənim haqqımda lazım olan hörmət və ehtiramı yerinə yetirdilər. Hətta mənə bir cild kitab da bağışladılar. Ancaq bilmirəm nədir. Mənzilə qayıtdıqdan sonra fikrim özümdə deyildi... Onu düşünürdüm ki, nadan Aleksandr bəyin mənasız etirazını hansı dəlillərlə puça çıxara bilərəm? Bu zaman hatifi-qeybi qəlbimə bir dəli ilham etdi. Həmin saat qaralamasını yazıb, katibimə verdim ki, üzünü köçürsün. Sonra onu zərfin içinə qoyub bağladım və haman günün səhəri, dünənki məclisin sədri Münif əfəndiyə göndərdim. Cavabı mənə çatdıqdan sonra sakit oldum. Çünki hərifə necə ki lazım idi, qələbə çalmışdım” (Axundov 2 1988: 95).

Ədibin gərginliyi istər müzakirələrdə, istərsə də rəsmi dövlət nümayəndələrinə təqdim edilərkən onun haqsız iftirlərlə üzləşdiyi zaman artırdı. Belə ki, Axundzadə 1863-cü il avqust ayının 4-də İstanbulda Sədr-əzəm Fuad paşanın yanında, ikinci dəfəki görüşünü belə analiz edir: “Məni görə kimə ayağa qalxdı və özü oturduğu yerdən yuxarıda mənə yer göstərdi...Lakin Sədr-əzəmin hərəkətlərində onun birinci görüş günündə mənə göstərdiyi səmimiyyəti duymadım. Görünür ki, bunun da səbəbi XIX əsrdə İstanbulda fransızca nəşr olunan “ Kuryer de Oryan” həftəlik qəzetin yazdıqları idi”(Axundov 2 1988: 96). Qəzetin yazdığına görə “ M.F.Axundov Rusiyadan qaçıb Türkiyə paytaxtında yaşayan çərkəs başçılarından vəziyyəti ilə tanış olmaq və onların haqqında lazım olan məlumatı toplamaq üçün İstanbulla göndərilmişdir” (Məmmədzadə 1971: 129). Həmçinin “Bu soyuqluğa səbəb bir də İranın İstanbuldakı vəziri-muxtarı Mirzə Hüseyn xan olmuşdur. Axundov köhnə dostluq sabiqəsinə görə İstanbulla gedən gündən onun evində qalırdı. Mirzə Hüseyn xan Türkiyə dövlət başçılarına Axundov haqqında bir sıra böhtanlar söyləyir, onun həm İranın, həm də Türkiyənin düşməni kimi qələmə verir. Bu intriqə nəticəsiz qalır. Maarifpərvər yazıçıya qarşı hakim dairələrdəki səmimiyyət şübhələrlə əvəz olunur” (Məmmədzadə 1971: 129). Bu gərəksiz iftirlərə baxmayaraq görülən zəhmət hədəfə getmir, əlifba layihəsi uğursuz olsa da Axundzadə IV dərəcəli “Məcidiyyə” ordeni ilə təltif olunur.

Məclis üzvləri tərəfindən “faydası göz önündə” olan layihə müsbət qarşılasa da ikinci müzakirə üçün iclas çağırılması qərarı alınmışdır. 1863-cü il iyul ayının 30-da Cəmiyyəti-Elmiyyəyi-Osmaniyyədə Münif əfəndinin sədrlik etdiyi, M.F.Axundzadənin özünün iştirak etmədiyi müzakirə təşkil olunmuşdur: “Axundzadənin təklif etdiyi yolla və ya yenidən tapılacaq yolla, vacib hesab ediriksə, millət arasında onun icrası necə olmalıdır? Sabiq xətti birdəfəlik və

ani surətdə tərk etmək olmaz. Yeni xətt tədriclə millət arasında yayılmalıdır. Məsələn, dövlət tərəfindən hökm verilir ki, yeni xətti məktəblərdə öyrənsinlər...çapxana açar, bir sıra münasib kitabları yeni xətlə çap edər, İstanbul qəzetlərindən birini də həmişə yeni xətlə nəşr edər. Neçə il keçdikdən sonra xalq yeni xətlə tanış olduqda qədim xətt öz- özünə aradan gedər” (Axundov 2 1988: 97).

Ümumiyyətlə Layihə Cəmiyyəti-elmiyyə məclisinin üzvləri tərəfindən nəzərdən keçirilərək köhnə yazı üsulunun dəyişdirilməsinin faydalı bir iş olduğunu etiraf etmiş, şəriət nöqteyi-nəzərindən əlifbanın dəyişdirilməsində bir maneə görülməmişdir. Daha bir irada gəlincə onu da qeyd edək ki, əlifba layihəsinin qəbul olunmamasına səbəb kimi, sözlərin tərkibində hərflərin bitişikliyi təqdim olunan yeni layihədə saxlanıldığı üçün çap işində olan çətinliklər aradan qaldırılmaz, kimi açıqlama verilmişdir. Osmanlı Cəmiyyəti elmiyyə məclisində “bizim sözlərimiz də bitişməyən hərflərdən tərtib olunsun, bütün nöqtələr atılsın və saitlərin hamısı samit hərflər sırasına daxil edilsin” (Axundov 1 1988: 97) yönündə tələb irəli sürülmüşdür.

Elmiyyə məclisinin təklifi Axundzadəyə məntiqli gəlsə də bu işin məsuliyyətli nəzəriyyəçisi, təşkilatçısı, icraçısı olaraq yeni problemlər yaranacağını yaxşı görür, 1870-ci ildə “Köhnə islam əlifbasını dəyişdirmək barədə İranın maarif nazirliyinə göndərdiyi izahatın surəti”ndə bu mövqei belə şərh edirdi: “Hərflərin biri digərinə bitişməsi üzündən, hər üç dildə, yəni ərəbcə, farsca və türkcə yazdığımız zaman əlifbamızdakı 32 samit hərflərdən hər birinin dörd şəkli olmalıdır: başda gələn şəkil, ortada gələn şəkil, axırda gələn şəkil və ayrıca yazılan şəkil” (Axundov 2 1988: 275). O, haqlı olaraq bu yoldan yönənilirsə əlifbadakı 32 samit hərfi dördə vurunca 128 hərflə olduğunu, doqquz sait hərfi də bu saya əlavə edincə 137 hərflə mövcudluğunun çətinlik törədəcəyini, bu qayda ilə çap işlərinin yenə də ödəsindən gəlinməyəcəyini açıqlayır. Yenidən Axundzadəyə yeni əlifba ixtira etmək lazım gəlirdi ki, o bu ixtira ilə qarşısına qoyduğu məqsədi, “birinci-asan oxumaq; ikinci-asan yazmaq; üçüncü asan çap etmək” (Axundov 2 1988: 275) işini əldə edə bilsin.

M.F. Axundzadə birinci mərhələnin ikinci islahatında əlifbanın yenidən şəriət nöqteyi nəzərindən təhlükəli qəbul olunmaması üçün güzəştə gedir, tətbiq qaydalarını köhnə əlifba üzərində yenidən aparır. Ərəb hərflərinin bir- birinə bitişik deyil, ayrılıqda yazılmasını irəli sürür. Hər hərflə sözün əvvəlində, ortasında və axırında yazılmasından asılı olaraq fərqli şəkli alırdı ki, bura hərflərin ayrılıqda yazılma şəklini də əlavə edincə hər hərflə dörd şəkli əmələ gəlirdi. “Bizim yazı üsulumuzun əsas çətinliyin səbəbi sait hərflərin samit hərflər sırasına daxil olmamasıdır və əsas məqsəd də onların kəlmələrin tərkibində yazılmasıdır. Çap işlərini asanlaşdırmaq üçün hərflərin aralı və bitişməz olması ikinci dərəcəli məqsəddir. Digər cəhətdən isə kəlmələrin tərkibində hərflərin mütləq aralı yazılması da yazı üçün böyük eyiblər sayılır” (Axundov 2 1988: 279).

M.F.Axundzadə əlifba islahatının birinci mərhələsində, yəni ikinci mərhələyə hazırlıq dövründə soldan–sağa yazı qaydalarının asanlıqını, daha məqsədyönlü olmasına ehmalla açıqlama verir, bu qaydaları tətbiq etməyi, köhnə qaydaları dəyişməyi bacara bilməməyimizə ironiya edərək hiddətini bu yolla bildirirdi: “Biz bunu bilməliyik ki, hər cür xəttin sol tərəfdən sağ tərəfə çəkilməsi onun sağdan –sola çəkilməsindən asandır. Kəğız üzərinə səttərə qoyub, cədvəl çəkənlər bu fikrin doğru olduğunu təsdiq edə bilərlər. Buna görə də yazını sağdan- sola yazan biz müsəlmanlar öz-özümüzü çətinliyə düşür etmişik. Lakin nə etməliyik? Təqsir bizdə deyil, təqsir bizim babalarımızda və ulu babalarımızdadır ki, yazımızı sağdan –sola icad etmişlər. Biz isə özümüzü bu üsulu dəyişmək qüvvəsinə malik bilmirik” (Axundov 1 1988: 279).

Qeyd edildiyi kimi Axundzadə əlifbanı və köhnə islam xəttini dəyişdirməyə iqdam etsəydi və avropalıların xəttinə oxşar əlifba tələbi irəli sürüncə əvvəlcə rühanilərin, onların təsiri ilə

xalqın qoparacağı həngaməni təsəvvür edirdi: “İslam dövlətinin başçıları bizim xəttimizi dəyişirlər, dinimizə rəxnə salırlar, islamiyyəti aradan qaldırırlar, bizi avropalıların rüsum və adətlərinə tabe edirlər” (Axundov 2 1988: 191) 1871-ci ildə “Osmanlı nazirlərindən iki nəfərinə yazılmış məktubun surəti” ndə yazılan şərh bir fərziyə deyildi, yaşanılan mühitin ab -havasını lazımınca müşahidə edib doğru analizlə mühakimə yürüdən yanaşma idi. 1857-ci ildən ikinci mərhələyə kifayət qədər hazırlıq verilmiş, nəhayətdə konkret nəzəri ideya qarşıya qoyulmalı idi. Bu cəhətdən Axundzadənin 1870-ci ildə Rühul–qüdsə yazdığı məktub bu fikri təsdiqləyir: “...Sağdan –sola yazmaq üsuluna tamamilə nifrət edirəm. Əgər siz yazını soldan- sağa yazmaq təklifini irəli sürməyə cəsarət etməsəniz, bu işə mən özüm cəsarət edəcəyəm. Bu barədə öz fikrimi yenə də Osmanlı Elmi cəmiyyətinə yazaraq, bu üsulun üstünlüyünü qeyd edəcəyəm. Nə olur-olsun, nə istəyirlərsə desinlər, sonu budur ki, mənə təkfir edəcəklər. Qoy etsinlər! Qorxum yoxdur!” (Axundov 2 1988: 138-139). Axundzadə müxtəlif xalqların əlifbalarında az-çox naqislik olduğunu, tərtib etdiyi bu əlifbanın isə bütün xalqların əlifbasından üstün olacağı hökmünü irəli sürür. Çünki adı çəkilən yeni əlifba “düşünə -düşünə, anlaya –anlaya , bilə-bilə tərtib” edilmişdir. İkinci mərhələdə nəzəri tərtib bu formadadır:

- 1) Hər bir hərf ancaq bir şəkllə malik olub, müxtəlif şəkilləri qəbul etməmiş olsun.
- 2) Sait hərflər, yəni erab və hərəkələrin hər birinin xüsusi şəkli olsun və hamısı samit hərflərin yanında yazılsın.
- 3) Nöqtələr bütünlüklə hərflərdən atılsın.
- 4) Kəlmələrin tərkibində hərflər bir-birinə yapışmasın, yəni sözlər ayrı-ayrı hərflərdən əmələ gətirilsin.
- 5) Yazı işinin sürəti xatirinə əlifbamız avropalıların əlifbası kimi soldan-sağa yazılsın” (Axundov 2 1988: 230).

“Ümumiyyətlə, onun həm nəzəri, həm də əməli fəaliyyəti hərtərəfli, universal bir intibah şəxsiyyətini ifadə edir. Konkret-tarixi məqamla şərtlənən yanlışlara yol versə də, öz radikal islahatlarına mane olan hər şeyi Axundov görünməmiş cəsarətlə, ifrat inqilabi bir maksimalizmlə rədd edir: dini ehkamları- “küllü-ədyanı” puç elan edir və maarifçi- realist fəlsəfi fikrin əsasını qoyur” (Qarayev 1995: 223).

Nəticə

Axundzadə konkret –tarixi məqamla şərtlənən dırnaq arasы yanlışlara yol verməsi əslində yanlış deyil, fikrimizcə yuxarıda qeyd etdiyimiz təhlillərdə müxtəlif məqamlara söykənən, düşüncələri ram etmək üçün siyasi yönə istiqamətlənən baxış bucağının düz çıxışla deyil, məqsədinə çatmaq üçün bilərəkdən gedilən dolanbac çıxış kimi tədbirlərinin bir parçası idi. Biz bu xüsusda onun iki yeni əlifba islahatlarının elmi- nəzəri mərhələlərində birinci dövrü ikinci mərhələyə hazırlıq dövrü kimi xülasə edirik. Bu mərhələ müəllifin təcrübəsizliyindən irəli gələn xəta deyildi. Fikrimizi yenə konkret bir misal üzərində əsaslandıraraq Axundzadənin islam xalqının tərəqqisini təmin edilməsi üçün yeni əlifbanın yaradılması, eyni zamanda bu əlifbanın mühitin fitnə -fəsadına səbəb ola bilməyəcək yeganə tədbiri bu qəbildəndir: “ İstanbulda xüsusi bir məclis təsis olunsun. O məclis belə bir qərar çıxarsın ki, köhnə islam xətti Qurani- şərif, fiqh kitabları və bütün dini kitablar üçün əsla dəyişilmir və rühani alimlərimiz həmişə dini elmləri bu əlifba ilə öyrənməli, oxumalı və öyrətməlidirlər. Lakin dini işlərə əsla daxli olmayan dünyəvi elmlər və müxtəlif sənətlərə aid olan kitablar üçün xüsusi məclis yeni bir əlifba tətbiq etməlidir ki,.. məktəblərdə elmləri və bilikləri həmin əlifba ilə öyrənsinlər” (Axundov 2 1988: 194). O, konkret tarixi şəraitlə necə davranma yollarını çox gözəl bilirdi, məqamı gəldikcə atdığı daha cəsarətli addımlarla yanaşı, mühitlə daha ehtiyatlı, olğunluqla davranmağı, yanlışlıqla deyil, bilərəkdən məqsədli şəkildə bu islahı seçirdi. Çünki bunun başqa yolunun olmaması göz önündə idi, İran ümumiyyətlə bu yeniliyi rədd edir, Osmanlı meyil göstərsə də tərəqqinin ideya mərkəzinə

çevrilə bilməsi gücündə deyildi. Yanlışlıq dövrün özündə idi, ədib bu yanlışlığı ram etməyə çalışırdı: “Yeni xətti islam xətti adlandırmayacaşıq. Ona görə ki, islam xətti ancaq dini elmlər üçün saxlanılan xəttidir. Yeni xətt isə ayrıca bir sənət növüdür ki, xalqın məişəti üçün onu öyrənməyi lazım bilmişik. Odur ki, həmin sənətin öyrənilməsi işini asanlaşdırmaq məqsədi ilə həmin xətti əgər soldan-sağa yazsaq, heç kəs bizi danlayıb məzəmmət etməz”(Axundov 2 1988:195). Bu təklifdə etdiyi tədbirdə belə Axundzadə bu islahatın tam bir mərhələ ilə tamamlanacağını qərarlaşdırırdı. 1871-ci il iyunun 2-də Ruhül –qüdsə yazılmış “ayrıca vərəqin surəti”ndə bu ikili təqdimin nəticəsi tam, bir bütün yeni əlifba islahatını ərsəyə gətirəcək tədbir kimi öz əksini tapır: “Yeni xətt məşhurlaşdı, asanlışı və mənfəətini millət dərk etdikdən sonra köhnə xətt öz-özünə, heç kəs tələb etmədən tərk olunacaqdır” (Axundov 2 1988: 169).

Axundzadə göstərdiyi bu səylərin faydasının xalqa aidliyini, onun sabahı və gələcəyi üçün mənəvi cavabdehliyini ictimai inkişafın böyük ehtiyacına cavab olaraq zamanında ortaya atır, lakin onun istəkləri osmanlı nazirlərinin şəxsi zərərinə olması, “biz ümumi mənfəətini istəyirik, onlar isə şəxsi mənfəətlərini güdürlər” (Axundov 2 1988: 207) kimi izah olunur.

Belə olan təqdirdə Axundzadə bütün islam xalqları miqyasında ümumşərq və ümumbəşəri tarixi məna kəsb edən ideyaya etinasız münasibətə siyasi həqiqətlər yönündə doğru olaraq şərh verir, artıq osmanlılardan ümidini kəsdiyini bəyan edir: “Mətləbi çox yaxşı anlayıb bilirəm ki, yeni əlifba tətbiq edilib elm və mədəniyyət yayıldıqdan sonra onların despot hökuməti və dinləri əldən gedəcəkdir... Məlumdur ki, elm və mədəniyyət geniş yayıldıqdan sonra despotizm, fanatizm və supermatsion (ölülərin ruhuna pərəstiş) artıq yaşaya bilməz” (Axundov 2 1988: 207).

Axundzadə tərəqqinin mövcud tarixi vəziyyətini konkret olaraq cəmiyyətin təbəqələrinə təhlil edir. Dəyişiklik insanların sosial-mənəvi vəziyyətindən başlayaraq əxlaqi dəyərlərin taleyi üçün humanist narahatlığın ən birinci üsyanı idi: “Kafirliyi və xəbərsizliyi özünüzdə din və əqidə kimi qəbul etməyin! Kafirlik, yəni haqqı inkar etmək, xəbərsizlik, yəni qəflətdə olmaqdır. Bunların hər ikisi mənim zövqümə və məsləkimə zidd olan şeylərdir. İnsan nə haqqı inkar etməli, nə də mərifət aləmindən bixəbər olmalıdır. “Xəbərsizlik ələmi- qəribə behiştir” deyənlər cəfəng danışmışlar. Ata-babaların məzhəbindən qaçmağın da lüzumu yoxdur. Zahirə öz həmməzhəblərimizlə qardaşcasına yola getməliyik; batində isə haqq yolunun yolçusu olmalıyıq” (Axundov 2 1988: 252).

Ədibin yeni əlifba ilə bağlı zəngin irsində mütləq məqsədə çevrilmənin doğruluğu, şüurlu bir üsyan, etiraz, qətiyyətli bir inam, bəzən isə bədbinlik hökm sürür. O, ilk məqsədinin (“Bu cür işlərdə qazanca ehtiyacım yoxdur. Arzum təkə budur ki, müsəlman tayfaları da başqa xalqlar kimi ellikcə təhsil alıb savadlanmaq imkanına malik olub, məişət işlərindən xəbərdar olsunlar”) (Axundov 2 1988:72) sübutu olaraq bu ideyanın gerçəkləşməsi üçün bəzi məqamda öz müəlliflik hüququndan vaz keçir, qoyduğu şərtlərə əməl olunarsa layihəni başqa müəllif adlarında təsdiqlənməsini belə məqbul qəbul edir: “Mən Mirzə Fətəli Axundzadənin və Melkum xanın yeni xəttin ixtira və tətbiqinə müdaxilə etməsinə əsla ehtiyac yoxdur. Qoy, xüsusi məclis (Osmanlıda) özü yeni əlifbabının yeganə ixtiraçısı və tətbiqedicisi olsun!” (Axundov 2 1988: 194). Burada ideyaya bağlılıq informativ məlumatı cəmləyir, məqamında inkarla anlıq uzaqlaşma yenidən sosial səciyəli əngəllərə münasibətdə mütləqləşir. 1871-ci il iyunun 8-də Mirzə Yusif xana yazılmış məktubun surətində Axundzadə yazırdı: “İstanbul nazirlərinin bu cür rəftarı məni təzədən zəhmətə saldı. Qələm əlimdən düşmür. İstanbula göndərmək üçün elə şeylər yazıram ki, sərt qayaya toxunsa, əzib-tökər. Əlifba fikrindən ayrılmaq mənim üçün təsəvvürə gələn şey deyildir. Və nə qədər ki, sağam, İstanbul nazirlərinə qarşı qələmlə vuruşacağam” (Axundov 2 1988: 174). Nəzəri fikrin gücünü məhv edən, bəşəri dəyər və sivilizasiya əleyhinə çevrilən dini mövhumat olduğu, iki əxlaqi dəyərlər zidd qutb kimi üz-üzə gəlir: “Bundan sonra heç kəs

deməsin ki, din elm və mədəniyyətə mane törətmir! Lakin bununla belə mən sizi əmin edirəm ki, əlifba məsələsi nəhayət baş tutacaqdır. Əgər bu gün olmasa, sabah, sabah olmasa, birisi gün baş tutacaqdır!” (Axundov 2 1988: 175).

Beləliklə əlifba inqilabı ideyasının, ümumiyyətlə, mənəvi mədəniyyətimizin bütün sahələrində “yeni dövr” ün banisi olan, bütün İslam və Şərq hədudlarında miqyaslı məsələ qaldıran Axundzadənin yeni əlifba islahatı bir istiqamət, müasir mənəvi mədəniyyətimizin və bütün sahələrdə bilavasitə zəmini, başlanğıc olaraq qalır. Bu ideya öz zamanəsində baş tutmayan və ya yarımçıq qalan, əslində sabaha, inkişafa, milli özündərkə, humanizmə, demokratiyaya işıq salan, XX əsrdə ikinci dövlət müstəqilliyinə aparan yolun tarixi keçmişini yaradan insanın - “Amma bir vaxt gələcəkdir ki, qəbrimizin üzərinə ziyarətə gələcəklər” (Axundov 2 1988: 174) ruhuna böyük ehtiram olaraq yaşayacaqdır.

KAYNAKÇA

- Axundov, Mirzə Fətəli 1 (1988), Əsərləri, II cild, Bakı: Elm nəşriyyatı.
Axundov, Mirzə Fətəli 2 (1988), Əsərləri, III cild, Bakı: Elm nəşriyyatı.
Axundov, Mirzə Fətəli (1955), Əsərləri, 3 cildə, III cild, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
Qarayev, Yaşar (1995), Tarix: Yaxından və uzaqdan, Bakı: Sabah nəşriyyatı.
Köçərli, Firudin bəy (1978), Azərbaycan ədəbiyyatı, 2 cildə I cild, Bakı: Elm nəşriyyatı.
Əsgərli, Zaman (2017), Mirzə Fətəli Axundzadə, Bakı: Avropa nəşriyyatı.
Həbibbəyli, İsa (2018) Azərbaycan ədəbiyyatı: Dövlətdəşirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri. Bax: Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. On cildə, I cild, Şifahi xalq ədəbiyyatı, Bakı: Elm nəşriyyatı.
Şamıoğlu (Musayev), Şahbaz (2017), Mirzə Fətəli Axundzadə (müasirləri ilə əlaqələri və bədii yaradıcılığı), Bakı: Elm və təhsil nəşriyyatı.
Ağamalıoğlu, Səməd ağa (1928), Mirzə Fətəli Axundov və yeni əlifba, Maarif və mədəniyyət jurnalı, №3:4-6
Akpınar, Yavuz (1994), Azəri edebiyatı araşdırmaları, Erzurum: Dergah yayınları.
Akpınar, Yavuz (1980), Mirza Fet-Ali Ahund-zade, (Bütün yönleriyle.) Erzurum: dok.tez.
Məmmədzadə, Həmid (1971), Mirzə Fətəli Axundov və Şərq, Bakı: Elm nəşriyyatı.
Caferoğlu, Ahmet (1933), Mirza Fet-Ali Ahund-zade, Azərbaycan Yurt Bilgisi, İstanbul, Yıl:2, I kanun: sayı, 24
Tansel, Fevziye Abdullah (1953), Arap harflerinin islahı ve değiştirilmesi hakkında ilk teşebbüsler ve neticeleri (1862-1884), Belleten, Cilt: XVIII, sayı 66, nisan
Tekin, Talat (1997) Tarih boyunca Türkçenin yazısı, Ankara: Simurg.
Sadoğlu, Hüseyin (2003), Türkiye’de Ulusçuluk ve dil politikaları, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi yayınları.
Ulu, Cafer (2014) Osmanlıda alfabe tartışmaları ve latin alfabesinin kabulü sürecinde Mustafa Kemal’in çıktığı yurt gezileri: Tekirdağ Örneği, Tarih araştırmaları dergisi, cilt.33, sayı 55

Extended Abstract

This article establishes that M.F. Akhundzade pursued his struggle for a new alphabet from two perspectives:

1. As a linguist and theorist, he analyzed the idea of a new alphabet, its theoretical foundations, objectives, implementation, and significance.

2. As a politician and political thinker, he focused on the practical adoption of his reform ideas, promoting them and engaging with various states and institutions to gain support. His efforts included strategically addressing political entities and persistently advocating for his cause.

M.F. Akhundzade's conceptual approach to the alphabet issue can be categorized as follows:

1.Explaining the deficiencies of the old alphabet and the reasons for creating a new one, including suggestions for letter shapes and rules, as well as guidelines for implementation.

2.The complete elimination of dots in the old alphabet.

3.Introducing new symbols for consonants and vowels that existed in pronunciation but were absent in the alphabet, and resolving the confusion caused by identical letter shapes.

4.Inventing new letter forms for characters distinguished only by dots and emphasizing the necessity of writing vowels alongside consonants.

5.Defining and applying new linguistic terms essential for terminology and lexicography within the new alphabet.

6.Addressing the lack of clarity and semantic nuances in the representation of foreign onomastic units and scientific terms in the old alphabet, and demonstrating how the new alphabet could resolve these issues.

7.Explaining proper orthographic and orthoepic rules through the efficiency of the new alphabet.

8.Discussing challenges affecting the language, including linguistic norms and stylistic issues, with key considerations such as:

- Phonetic norms: ensuring that written language does not excessively differ from spoken language and avoiding overly complex sentence structures.

-Lexical norms:

a) Limiting personal nicknames to one or two words.

b) Avoiding unnecessary repetition of meanings and ideas using synonyms or different expressions.

c) Eliminating rhyme from prose writing.

d) Avoiding overly complex words.

e) Removing inappropriate metaphors and exaggerations from the language.

The article emphasizes that M.F. Akhundzade's ultimate goal with alphabet reform was to strengthen the historical, linguistic, and cultural connections of the Turkic world. It highlights that, from this perspective, he submitted his alphabet project and comedies not to Tsarist Russia, but to the Ottoman Grand Vizier in 1863. The study also examines the decision to have his works translated into Turkish and thoroughly reviewed by the "Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye" (Ottoman Scientific Society).

In 1863 (Hijri 1280), Akhundzade traveled to Istanbul with his new alphabet project, which eliminated dots from the old script and required vowels to be written alongside consonants. He presented this project to Ottoman state officials, and discussions on the new alphabet took place at various times throughout the year.

The first discussion, held on July 10, was led by Münif Efendi, the chief translator of the Ottoman Ministry of Foreign Affairs, under the instruction of the Grand Vizier. Participants included:

-Sedulla Efendi, a young man of 20, son of former Erzurum governor Esad Pasha.

-Qadir Bey.

-Avanes Bey, an Armenian.

-Aleksandr Bey, a Greek.

-A French participant whose name is unknown.

All attendees were proficient in Muslim languages and French. During the discussion, Akhundzade presented strong arguments for the necessity of the new alphabet. The participants unanimously acknowledged the inadequacy of the Islamic alphabet and noted that they had previously considered reforming it by adopting a non-connecting script similar to European alphabets but had lacked the courage to present it to the state. This confirms that Akhundzade was the first to take bold action in this field.

According to Akhundzade's notes, all attendees except Aleksandr Bey accepted his reasoning. Aleksandr Bey agreed that Turkish and Persian required vowels but argued that Arabic, with its unique grammatical structure and poetic meters, did not need them. Akhundzade countered his arguments with logical and practical evidence. Despite skepticism and baseless accusations against him in ruling circles, his efforts were not in vain. Although his alphabet project was unsuccessful, he was awarded the Fourth-Class Order of the Medjidie.

The project was initially well received, and a second discussion session was scheduled. On July 30, 1863, a debate was held at the Ottoman Scientific Society, chaired by Münif Efendi, though Akhundzade himself was not present. The society's members acknowledged the benefits of changing the old writing system and found no religious objections to reforming the alphabet.

During the session, the proposal was made that Ottoman script should be composed of non-connecting letters, all dots should be removed, and all vowels should be placed alongside consonants.

This study concludes that although M.F. Akhundzade's alphabet reform was not adopted, both his theoretical and practical efforts reflect his identity as a comprehensive and visionary figure of the Enlightenment. He boldly rejected obstacles to his radical reforms, openly denounced religious dogmas, and laid the foundation for modern intellectual thought, directly influencing contemporary cultural and educational development.